

II. Meşrutiyet'ten İşgale: Osmanlı Kadın Dergilerinde Gayrimüslimlerin İzini Sürmek

Tracing The Non-Muslims in the Ottoman Women's Magazines: From the Second Constitution to the Occupations

Duygu KOÇ*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlerin sosyal, ekonomik, dini ve kültürel statüleri birçok araştırmacıyı cezbeden konuların başında gelir. Müslüman ve gayrimüslim tebaanın bir arada yaşamasını mümkün kılan yazılı ve yazısız kuralların toplumu ne şekilde bir arada tutabildiği, millet sistemi adını verdiğimiz bu bir aradalığın hangi dönemler ve şartlarda kırılmaya uğradığı defalarca çalışılsa da konunun araştırmacılar için ilgi çekiciliği ve her dönemde güncelliğini kaybetmemesi Osmanlı gayrimüslimlerine dair yapılan ve yapılacak olan çalışmaların motivasyonunu oluşturur. Millet sistemi içerisinde yüzlerce yıl varlıklarını sürdüren Osmanlı gayrimüslimlerinin imparatorluğun dağılma döneminde Osmanlılık ideolojisiyle imparatorluğa olan bağlılıklarının sürdürülmeye çalışılması ve milliyetçilik akımının etkisiyle ortaya çıkan toprak kayıplarının önüne geçme çabası Osmanlı son döneminin gayrimüslimlere olan bakış açısının ana hatlarını oluşturur. Bu çalışmada Osmanlılık akımından Türkçülük akımına geçişte basındaki gayrimüslimlere yönelik söylemlere odaklanılacaktır. Odak noktası olarak da 1908-1919 tarihleri arasında Osmanlı basın hayatında yer alan üç kadın dergisi seçilmiştir. Bu dergiler *Kadın*, *Kadınlar Dünyası* ve *Türk Kadını*'dir. Bu dergilerin seçilme sebebiyse II. Meşrutiyet'in ilanından işgaller döneminin başlangıcı gibi büyük kırılmaların vuku bulduğu bir tarihsel süreçte yayınlanmış olmaları ve aktif olarak siyasete katılımları olmamasına rağmen kendilerine ait düşünceleriyle siyaset yapan ve bunu da dergilerinde okurlarıyla buluşturan kadınların ve siyasi hayatla beraber basın hayatında da var olan erkeklerin gözünden ana tema olan gayrimüslimlere bakabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Basın, Gayrimüslim, Osmanlılık, Türkçülük

Abstract

It is very attractive for the scholars to study the Ottoman non-Muslims' social, economic, religious and cultural status. Ottoman Muslims and non-Muslims lived in a harmony, which is called Millet System. While Millet System's transformation and replacement has been discussed many times by the researchers, this topic remains very popular among the academics. The Ottomanism as the main political ideology of the declining period of the Ottoman Empire until rise of the Turkish nationalism. With the Ottomanism ideology, state officials tried to promote the reliance of non-Muslims to the Empire. To slow down the loose of the imperial lands because of the increasing Nationalistic rebels of the period, Ottomans served as the state's legitimized ideology for the non-Muslims. In this study, it is aimed to concentrate on the non-Muslim discourse in the press, the period of transition from Ottomanism to Turkism. Three women periodicals between 1908-1919 were selected as the main sources of the research. These periodicals are Kadın, Kadınlar Dünyası and Türk Kadını. The main reason why these magazines were chosen as the primary sources is their publishing periods which was from the proclamation of the Second Constitution to the Occupations of the Ottoman lands. The importance of that period comes from its witnessing great wars, loss of imperial lands, nationalist uprisings and the independence of the minorities from the Sultanate. Such great events were taking place in the Empire, women's perspectives throughout their magazines on these social and political happenings were important, considering the fact that they were not actively participating in politics. On the other hand, they were doing politics through their ideas on these periodicals. Beside these women, politically and socially active men's perceptions on non-Muslims of the Ottoman Empire are discussed as the main theme within the light of selected periodicals.

Keywords: Women, Press, Non-Muslims, Ottomanism, Turkism

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlerine yönelik bir çalışmada Müslüman olmayan unsurların Müslümanların yönetimi altında hangi koşullarda ve hangi pratiklerle yaşadıklarını kısa da olsa açıklamak elzemdir ve bu açıklama da şüphesiz ki İslam hukukuna değinmeden yapılamaz. Çünkü Müslüman olmayan halkın ahkam-ı örfiyye ve şer'iyye ile yönetilen bir imparatorlukta konumlarını belirtmek için İslam Hukuku içerisindeki yerlerini vurgulamak ve tespit etmek önemlidir. İslam Hukuku'na göre insanlar Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar şeklinde ikiye ayrılırken, Müslüman olmayanlar da Müşrikler ve Kitap Ehli olmak üzere kendi içerisinde ayrılır. Burada bahsedilen

Müşrikler putperestler, kendilerine kitap gönderilmeyenlerken, kitap ehli olanlar ise Yahudiler, Sabiiler, Mecusiler ve Hristiyanlardır.¹ İslam devletinin genişlemeye başlamasıyla birlikte Müslümanların kontrol altına aldıkları topraklardaki gayrimüslimlere ne şekilde muamele edecekleri sorunu ortaya çıkar. Bu soruna peygamberin fethedilen bölgelerdeki kabileler ile yaptığı anlaşmalar çözümler ve pratikler sunsa da konuya son şeklini Necran'da bulunan Putperest ve kitabilerle yapılan anlaşma verir. Bu anlaşmaya göre "Necranlıların mal, mülk, ibadet ve kişisel özgürlükleri devletçe güvence altına alınacaktır".² Bu madde İslam Hukuku'ndaki zimmet/zimmi kavramının ortaya çıkışını sunar. Bu kavrama göre Müslüman ülkelerinde, Müslümanların yönetimleri altında yaşayan kitabilere zimmi statüsü verilir, bu kişiler Müslümanların her türlü güvencesi altında, belli özgürlükler çerçevesinde yaşarlar, can ve mal güvenlikleri sağlanarak korunurlar. Zimmilik kavramı bir nevi karşılıklı anlaşmadır, iki taraf da birbirlerine karşı sorumludur. Zimmiler cizye ve haraç adı verilen vergileri vermek, İslam dinine ve yaşayışına saygı duymak, İslam devletinin yasa ve mahkemelerini tanımak gibi belli başlı kurallara uymakla yükümlüken Müslümanlar da gayrimüslimlere düşmanlık yapmamak, zarar verilirse ödemek ve onları korumakla yükümlüdür.³ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlerin hukuku ve sosyal statüleri de bu uygulamaların aynısıdır. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethi ile gayrimüslimlerin imparatorlukta cemaat örgütlenmeleri kurulur, Yahudi, Rum ve Ermeni cemaatine dini liderler atanarak bu örgütlenmelerin ilerleyen zamanda kurumsallaşmalarının temeli atılır. Fatih Galata Ahitnamesi ile etnik kökenden ziyade mezhep temelli millet olarak anılan bu gayrimüslim gruplara din, inanç ve mezhep özgürlüklerinin yanında, kendi dillerini kullanma, bu dillerle eğitim alma, kendi kültürlerini her yönden sürdürebilme haklarını da verir. Osmanlı farklı etnik ve dini gruplara haklarını verip, toplumsal hoşgörüyü sağlayarak devletin bekasını 600 yılı aşkın süre sürdürür. Bu birlikteliği ve devamlılığı sağlayan millet sistemi adını verdiğimiz bir arada yaşama kültürüdür. Bu sistem içerisindeki "Millet" tabiri Arapçada dinî bir topluluğu karşılayan bir terimdir, ki bu terim bazen geniş bir cemaati olduğu gibi yansıtırken, bazen bir dille konuşan grubu, bazen de bir ibadethanede ibadet eden aynı inançtaki insanları ifade eder.⁴ Irkı ve etnik grubu ifade etmeyen millet sisteminin temelinde din yer alır ve özünü de İslam Hukukundaki zimmi kavramı oluşturur. Osmanlı transformasyonu açısından bir kilit noktası olan Tanzimat Fermanı millet sistemini de dönüştürür. 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat

¹ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*. (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001), s.1-2.

² Ercan, a.g.e., s.4-5.

³ Ercan, a.g.e., s.8-9.

⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, (İstanbul: Risale Basın Yayın Ltd., 1996) s. 18-20.

Fermanı ile bireyler din ve etnisiteye bakılmaksızın devlete karşı eşit vatandaş oluyor, bütün uyrukların can, mal ve namus güvenliği devlet tarafından sağlanıyor, müsadere usulü kaldırılarak, gelirine göre vergi vermeyi baz alan düzenli bir vergi sistemi ve düzenli bir askere alım sistemi getiriliyor, milletbaşları seçiliyor devletle cemaatler arasındaki birlik kuvvetlendirilmeye çalışılıyordu. Tanzimat Fermanı'nın verdiği haklar 1856 Islahat Fermanı ile genişletilir, her türlü ayırım ortadan kalkarken, gayrimüslimler vilayet ve belediye meclislerine girme, Meclis-i Ahkam-ı Adliye'de üye bulundurma ve millet örgütlenmelerinin yeniden düzenlenerek kendi meclislerine dini sınıfın yanında sivil üyeleri de katabilme hakkı elde ederler.⁵

Sonuç olarak İslam Hukuku ile şekillenen zimmi kavramının Osmanlı İmparatorluğu'nda millet sistemi şeklinde uygulamaya konduğunu, bu sistemin oluşturduğu barış ve hoşgörü ortamının imparatorluğu yüzyıllarca ayakta tuttuğunu söyleyebiliriz. Tanzimat ve Islahat gibi fermanlarla bu birliklilik perçinlenerek sistem düzenlenmiş, bu uygulamalar 1876 ve 1909 anayasalarında da kendilerine yer bulmuştur.

Bir Milliyetçilik Tedbiri Olarak Osmanlıcılık ve Basındaki Birleştirici Dili

Bernard Lewis'e göre İslam dünyası üzerinde gerçek anlamda etkili Batı kökenli ilk düşünce akımı Fransız İhtilali'dir.⁶ İhtilal milliyetler ve milletler meselesinin kökeni olarak kabul edilir ve kısa zamanda birçok imparatorluğu etkileyerek ulus-devletlerin doğum aşamasını ortaya çıkarması bakımından tarihi bir dönüm noktasıdır. Osmanlı İmparatorluğu da ihtilalin yarattığı milliyetçilikten etkilenmiş, Yunan ve Sırp isyanlarının ortaya çıkardığı sorun yöneticileri ve düşünce adamlarını milliyetçilik akımı karşısında tedbir almaya itmiştir. Millet sistemi içerisinde yer alan farklı cemaatlerdeki ayrılıkçı hareketlere karşı bulunan çözüm bir Osmanlı kimliği inşa etmek olur. Bu Osmanlı kimliği bir üst kimlik olarak toplumdaki farklı unsurları bir arada tutmayı sağlayacak bir harç görevindedir. Yusuf Akçura, "*Üç Tarz-ı Siyaset*" adlı eserinde Osmanlıcılığı, "hükümet-i Osmâniye'ye tâbi' milel-i muhtelifeyi temsil ve tevhid ile bir Millet-i Osmâniye vücûda getirmek;"⁷ şeklinde tanımlamaktadır. Bu akım farklılıkları gözetmeden hatta bu farklılıkları birbirine karıştırarak Amerikanvari yeni bir toplum yapısı/milliyet oluşturmayı amaç edinir. Yani Osmanlıcılık akımı ile yapılmak istenen şey imparatorluğun toprak kayıplarının önüne geçerek, imparatorluğun bütünlüğünü koruyabilmek, bunu yaparken de

⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), s.217.

⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998) s.41.

⁷ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset ve Düşünce Akımları*, (İstanbul: 2004), s. 167.

etnisiteye dayanan talepleri Osmanlılık üst kimliği potasında eritmek ya da en azından durdurabilmektir. Ancak Yusuf Akçura bu erime veya karışmanın Türkleri de etkileyeceğini onların da karma Osmanlı milleti sistemi içerisinde kaybolup, nüfusunu kaybedeceğini belirtmeden edemez ve bunun Osmanlı'ya olabilecek katkısını ya da götürüsünü sorgular. Ona göre Alman tipi ırka dayalı milliyetçilik Fransız tipi ırkı göz ardı eden milliyetçiliğe göre daha tercih edilebilir bir haldedir.⁸ Modernleşme çabaları ile değişen devlet-tebaa ve devlet-fert ilişkilerinin birer göstergesi olarak artık vatan yaşanan çevreyi değil bütün Osmanlıların ortak toprağını/vatanını ifade eder hale gelir. 1864'te çıkarılan vatandaşlık kanunu ile tebaa kültürü geride bırakılarak vatandaşlık konseptine geçilir ve devlet de bu dönüşümden etkilenerek vatandaşa hizmetin aracısı haline bürünür. Osmanlılık artık bir aileye/hanedana mensup bir sıfat olma özelliğini yitirerek vatandaşların ortak aidiyeti, ortak kimliği haline gelir.⁹ Namık Kemal bu görüşü çok güzel cümleleştirmiştir, ona göre

Osmanlılar Hukukta birbiri ile müsavi, menfaatte yekdiğeriyle müşterek ve fakat lisanda, cinsiyette ve hele efkarda mecmuu birbirine ve her biri mecmuuna mugayir birçok eczanın içtimandan hasıl olmuş bir heyettir.¹⁰

Bu bilgilerin ışığında Osmanlılık gayrimüslimleri de içeren yeni bir milliyetçilik anlayışı olarak algılanabilir. Selçuk Akşin Somel Osmanlılık akımının dört farklı dönemde/aşamada geliştiği fikrini savunur ve bu fikrini 1839-1913 tarihsel çerçevesinde irdeler. Ona göre:

1. 1830'lardan 1875'e süren dönemde ağırlıklı olarak Bab-ı Âli'nin otoriter merkezîyetçi siyaseti,
2. 1868-1878 devresinde Yeni Osmanlı muhalefeti ve Meşrutiyetçi pragmatizm çerçevesinde Osmanlılık yaklaşımı,
3. II. Abdülhamit mutlakîyetine karşı Jön Türk muhalefetine görülen Osmanlılık,
4. II. Meşrutiyet döneminde Osmanlılık düşüncesi.¹¹

Selçuk Akşin Somel'in dördüncü kategorisi çalışma açısından önemli olmakla birlikte şu soruyu ortaya çıkarır, II. Meşrutiyet dönemindeki Osmanlılık düşüncesi nedir? François Georgeon'a göre 20. yüzyılın başında

⁸ Akçura, A.g.e., s.168-170.

⁹ Mehmet Kaan Çalen, "Bir Kimlik Siyaseti Olarak Osmanlılık", *Türk Yurdu*, Nisan 2013, Sayı 308, s. 89.

¹⁰ Namık Kemal, "İmtizac-ı Akvam", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Eserleri 1*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2005), s.98.

¹¹ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, C. 1, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003) s. 88.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yönetici sınıfında ve seçkinlerde iki fikir akımı vardı:

Asker ve sivil bürokrasinin oluşturduğu, kapsamı teritoryal ve siyasi nitelikte olan bir devlet vatanseverliği; diğer taraftan da aydınlar ve bir burjuvazi çekirdeği içinde kendini ifade eden, etnik ve kültürel bir ulusal kimlik anlayışına dayanan, henüz kesin şeklini almamış bir Türk milliyetçiliği.¹²

Bilindiği gibi istibdat dönemi olarak adlandırılan II. Abdülhamit dönemi 1908 devrimi ile son bulmuş ve yeniden ilan edilen meşrutiyet ile imparatorluğa adeta bir özgürlük havası yayılmıştır. 1909'da II. Abdülhamit'in tahttan indirilip yerine Sultan Mehmet Reşat'ın geçirilmesinden itibaren özellikle 1913 senesinde cemiyetin fırka halini alarak iktidarı ele almasından 1918'e kadar İttihad ve Terakki Cemiyeti ülkenin yönetiminde tek söz sahibi konumuna yükselerek, partinin politikaları devletin politikaları haline gelir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşundaki isminin ilk olarak İttihad-ı Osmani ya da İnkılab-ı Osmani olması aslında İttihadcıların da Osmanlıcılık akımının etkisinde olduklarının göstergesidir.¹³ Ancak Şükrü Hanioglu'na göre 1902'de Paris'te toplanan Jön Türk kongresinden sonra İttihadcılar Türkçülüğe meyil eder ama bunu açıktan değil Osmanlıcılık ideolojisi altında yaparlar. Hanioglu'nun anlayışına göre Türkçülük, Osmanlıcılık karşısında güdülen ya da onunla rekabet halinde olan bir ideoloji değildir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin güttüğü Türkçülüğün Türklerin ön planda ve egemen konumda olduğu çok etnisiteli bir milliyetçilik fikri olduğunu vurgular.¹⁴ Yine Hanioglu'na göre;

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin egemen olduğu hükümetler hem imparatorluğu merkezileştirmeye çalıştı hem de kültürel hakların tanınmasına odaklanmış tire işareti ile yazılmış bir Osmanlıcılığı savunan veya Türk olmayan ve ayrılmak yoluyla kendi ulusal

¹² François Georgeon, *Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900-1930*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), s.17.

¹³ Ali Birinci, Mehmet Reşid ve İbrahim Temo'nun hatıralarına dayanarak Cemiyetin ilk adını "İnkılab-ı Osmani" Rıza Tahsin ise "İttihad-ı Osmani" olarak verir.

Ali Birinci, *Tarih Yolunda*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000)

Rıza Tahsin, *Mirât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, cilt II, (İstanbul: Kader Matbaası, 1328)

¹⁴ Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution 1902-1908*, (Oxford: 2001), s.317.

Şükrü Hanioglu, "Turkism and the Young Turks, 1889-1908" *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities*, (London: 2016) s.3-19.

Şükrü Hanioglu, Workshop "1908 Constitutional Revolution in the Ottoman Empire", Princeton, Department of Near Eastern Studies, 20-22 September 2007.

Şükrü Hanioglu, "The Roots of the Young Turk Revolution of 1908" An International Conference on the Centenary of the Young Turks' Revolution 1908-2008, The Young Turks and Their Legacy, October 10-11 Thessaloniki.

hedeflerini gerçekleştirmek isteyen topluluklar üzerinde Osmanlıcılığın ağır bir versiyonunu uygulamaya çalışır.¹⁵

İttihad ve Terakki'nin politikaları Türkçü anlamlar ve uygulamalar içerse de Balkan Savaşları sonrasında kadar Osmanlılık ideolojisine yakındır ya da Hanioglu'nun görüşleri doğrultusunda betimlersek Osmanlılık hamuruna Türkçülük mayası karışmaya yavaş yavaş başlar. Çünkü ülkeyi bir arada tutabilmek ve kendi politikalarını sistemleştirebilmek adına birleştirici söylem olan Osmanlılık ideolojisi önemlidir.

Osmanlılık ideolojisi her şeye olduğu gibi basına da yansır. 1908 devriminin yarattığı özgürlükçü ortamda gazete, dergi ve kitap gibi basılı materyallerin sayısında büyük bir artış meydana gelir, istibdatın sansürü altında yayın hayatında var olamayan pek çok kişi meşrutiyeti bir fırsat ve özgürlük hali olarak görür. Özellikle kadın dergilerinin sayısı oldukça artar, eğitilmiş, okur-yazar, orta ve üst sınıfa mensup bu kadınlar kendi fikirlerini diğer kadınlar ile paylaşmaktan çekinmezler. Aksine ne kadar çok kadına ulaşabilirlerse kadınların hayatlarını o derece değiştireceklerini düşündükleri bir kadın hareketi fikrine sahiptirler. Bu devirde yayın hayatına başlayan dergilerden biri de Selanik'te basılan *Kadın* isimli dergidir. II. Meşrutiyet'in ilanından 3 ay sonra yayınlanmaya başlayan *Kadın* dergisi, her pazartesi günü ve bir istisna dışında kesintiye uğramadan toplamda 30 sayı olarak yayınlanır. Bu istisna da 31 Mart Vakası olarak bilinen meşrutiyet karşıtı ayaklanmayı bastırmaya giden Hareket Ordusu'na editörü ve bazı yazarlarının katılması nedeniyle 25. ve 26. sayıları arasında derginin 3 haftalık ara vermek durumunda kalmasıdır. Derginin imtiyaz sahibi Mustafa İbrahim, müdürü Enis Avni'dir. Selanik Örtülü Çarşısı'nda Asır Matbaası'nda basılan *Kadın* dergisinin satış fiyatı nüshası 1 kuruş şeklindedir. Düzenli olarak dergiyi takip etmek isteyenler için abonelik hizmeti sunuluyor, bunun için de Sabri Paşa Caddesi'ndeki meşhur Louvre Mağazası'na başvurabileceklerini okuyucularına derginin son sayfasında her sayıda bildiriyorlardı. Selanik şehri için abonelik ücreti yarım, altı aylık ise çeyrek Osmanlı lirası, Selanik'ten farklı bir şehir içinse senelik 65 ve altı aylık 2 Mecidiye idi. Yazıları ve fikirleri ile *Kadın* tam bir Jön Türk dergisidir, İttihad ve Terakki'nin merkez üssü sayılabilecek Selanik şehrinin aydın kültürel ortamında basılması da tesadüf değildir, ancak dergi tiraj sorunu sebebiyle 30 sayı gibi az bir varlık gösterdikten sonra kapanır. Siyasi, sosyal, kültürel mesajlar veren dergi, devrimin ilkelerini sonuna kadar savunur ve halka bu ilkeleri aşlamaya çalışır. Bunun yanında hayır cemiyetleri ile sıkı ilişkiler kurulurken, okuyucu kadınlar da bu cemiyetlere yardım etmeye, üye olmaya özendirilir. Bu özendirilmenin geri planında kadınları sosyalleştirerek kamusal alandaki kadın görünürlüğünü arttırmak isteme düşüncesi vardır. Yazarları arasında Seniha Hikmet, Nigâr bint-i Osmani, Enis Evni, Pakize Seni, Ömer Seyfeddin gibi

¹⁵ Hanioglu, *Turkism and the Young Turks*, s.18-19.

isimler vardır. Görüldüğü gibi cinsiyetler arası ayırım olmadan kadın-erkek yazarlara ev sahipliği yapan bir dergidir *Kadın*. Peki derginin gayrimüslimlere bakışı hangi çizgidedir? Dergi etnisite ya da din belirtmeden meşrutiyet övgüleri eşliğinde Osmanlılık fikrini vurgular. İlk sayının ilk yazısı olan İfade-i Mahsusa'da;

Marr o kısl senelerde sonra i'ade-i hayat ve mevcudiyet eyleyen mu'azzam Osmanlı milletinin kavuştuğu şu aydınlık seherinde, muhit-i harici ve dahilisini, kendi kendisini anlamak, görmek ve bu suretle te'min-i refah ve terakki eylemek için muhtaç ve meftun olduğu esaslardan en birincisi şüphesiz matbu'atdır.¹⁶

denilerek basının ilerleme için önemi vurgulanır, bir başka önemli husus da muazzam Osmanlı milleti ifadesi ile sunulan birleştirici, Osmanlıcı dildir. Yine aynı sayıda Mehmed Cavid'in kaleme aldığı Kadınlara Dair isimli yazıda hür Osmanlı milleti ifadesi, Seniha Hikmet'in kaleme aldığı yazıda memalik-i Osmaniyye ifadesi geçer. Osmanlılık, Osmanlı memleketi, Osmanlı milleti ifadeleri dergideki yazılarda sıkça tekrarlanarak bütün Osmanlı anasını kucaklayıcı bir dil sürdürülür. Osmanlılığın devamı için nesil yetiştiriciliğine olan önem belirtilirken şu cümleler kullanılır;

hür Osmanlı milleti kavi ve müteşebbis, fa'al ve faziletkar bir nesl-i müstakbel yetiştirmek için iki büyük kuvvetten isti'ane etmek mecburiyetindedir ki biri sizsiniz, biri de mekteblerimiz,¹⁷

burada seslenen ve nesil yetiştiricisi olarak görülen elbette ki kadınlardır. Bu nesil yetiştiricilikte okulların eksikliği memalik-i Osmaniyye vurgusuyla dile getirilirken, eğitime olan ihtiyaç ve eğitimin önemi yinelenir. Osmanlı olmak övünülecek bir sıfat olarak kullanılır. Derginin beşinci sayısında yayınlanan Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye nizamnamesinde insan olmanın, Osmanlı olmanın, yardımlaşmanın gururu şu cümlelerle ifade edilir:

Sevgili ve hürriyet-perest Selanik'imizin afak-ı mu'alla-yı nisvanında vakit vakit ve mütevali bir servet-i nur ve şefkatle huyut-ı ziyasını saçan rahm ü himayet güneşlerinin ta'addüdünü gördükçe; insan Osmanlılığın, kamalat-ı insaniyyesnin verdiği bir gurur-ı meşru'-ı iftihar ile semest-i mübahat oluyor.¹⁸

Selanik gibi kozmopolit bir şehirde dinler, milletler arası etkileşimin olmadığını söylemek büyük bir yanıltır. Faros Thessalonikis adlı Rumca gazetede İslam kadınlarının ilerlemesi, hürriyetin bu ilerlemeye kattıkları ve

¹⁶ “İfade-i Mahsusa”, *Kadın*, Numara 1, (Selanik: 26 Ekim 1908), s.2.

¹⁷ “Kadınlara Dair”, *Kadın*, Numara 1, (Selanik: 26 Ekim 1908), s.2-4.

¹⁸ “Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye”, *Kadın*, Numara 5, (Selanik: 23 Kasım 1908), s.13-15.

Kadın dergisi ile derginin düzenleyeceği yardım pazarı hakkında çıkan yazı tercüme ettirilerek dergide yayınlanır, bunun yanında bir de bahsi geçen dergiye teşekkür iletilirken Rum vatandaşı hanımların da bu hayırlı işe katılmalarını arzu ettiklerini bildirirler.¹⁹ Görüldüğü gibi herhangi bir ayrımcılık olmadan birliktelik vurgusu karşılıklı övgüler ve teşekkürlerle dergideki Osmanlılık yansımaları devam eder. Midhat Paşa'nın resmini kapağa bastıkları sekizinci sayıda ey millet-i mu'azzama-i Osmaniyye diye seslenilen Osmanlı milletleri için devrimin, hürriyetin, anayasanın önemi bir kez daha vurgulanarak, yeniden meşrutiyetin gelişi kutlanır. Meşrutiyet vurgusu, meclise övgü, anayasaya övgü adeta bir gönül borcu şeklindedir. Yaşasın şanlı Osmanlıların şanlı reis-i mebusanı! övgüsünde ve Osmanlı milletinin otuz küsur milyonluk tek vücut olmuş ve hürriyete aç bir şahıs gibi betimlenmesinde görüldüğü gibi meşrutiyet ve Osmanlılık vurgusu tekrarlanır.²⁰ Yine sekizinci sayıda Osmanlılar için şu cümleler kurulur;

Bugün efrad-ı millet seyyanen hamiyet-perver, ali-cenab ve hürriyet-peresttir...Osmanlılar büyükdür ve büyük ve büyük kalblidirler. Osmanlılar hissiyat-ı milliyelerine, hissiyat-ı hamiyet-perveranelerine, ırz ve namuslarına dokunulmadığı müddetçe sevimli bir kuzudur...²¹

Bir sonraki sayıda da aynı cemiyetin çalışmalarından Osmanlılık adına duyulan gurur, Osmanlıların/Osmanlılığın hissi olduğuna dair düşünceler tekrarlanır. Bu birliktelik vurgusuna gayrimüslimler için birkaç ufak sitem de eşlik eder. Örneğin Zekiye adındaki yazar bir tramvay ve vapur hattında kadınlar için oturlan yere boş diyerek geçip oturan gayrimüslim bir erkeğin tavırlarından rahatsız olduğunu, yine aynı şekilde gayrimüslim hemcinslerinin arasında da bir Müslüman hanımların bir mevki-i ihtiram işgal edemediklerine dair kırgınlığını belirtir.²² *Kadın* dergisindeki kadın hareketinin amacı Osmanlı kadınlığını canlandırarak aynı zamanda Osmanlılığı da canlandırma isteğinin yanında kadın erkek, çocuk çocuk demeden vatana hizmet etmektir. Çünkü onlar Osmanlı'nın maddi ve manevi yönden zarara uğrayarak bir harabe haline geldiğini, sükuta kapıldığını bunları da ancak ve ancak ayırım gözetmeden Osmanlılar olarak çalışarak, okuyarak, ilerleyerek çözülebileceğine inandıklarına belirtirler.²³ *Kadın* dergisi 7 Haziran 1909'da yayınlanan otuzuncu sayısı ile yayın hayatını

¹⁹ "Kadın", *Kadın*, 7 Numara, (Selanik:7 Aralık 1908), s.13.

²⁰ "Şuun-ı Nisvan: Okuyunuz", *Kadın*, Numara 11, (Selanik: 4 Ocak 1909), s.15.

Enis Avni, "Esaret Var: Halayıklara Dair 1", *Kadın*, Numara 15, (Selanik: 1 Şubat 1909), s.2-4

²¹ "Nazıma Sultan ve Selanik Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniyesi", *Kadın*, Numara 8, (Selanik:14 Aralık 1908), s.6-7.

²² Zekiye, "Şuun-ı Nisvan: Tramvay Meşhudatı", *Kadın*, Numara 9, (Selanik:21 Aralık 1908), s.15.

²³ Celal Derviş, "Valideler ve İstikbalimiz", *Kadın*, Numara 26, (Selanik:9 Mayıs 1909), s.12-13.

sonlandırır. Derginin yazılarında görülen Osmanlılık düşünceleri dönemin diğer dergilerinde de hakimdir. Bunun bir başka örneği de *Kadınlar Dünyası* dergisidir.

Kadınlar Dünyası ilk yüz sayısı günlük daha sonraki sayıları haftalık olmak üzere 17 Nisan 1913 ile 21 Mayıs 1921 tarihleri arasında üç defa kesintiyle karşılaşarak yayın hayatında toplamda sekiz yıl varlığını sürdürür. Derginin yayınına ilk ara vermesi kâğıt sıkıntısı yüzünden 153. sayıdan sonra olur ve üç ay sürer. İkinci ara 1914 ve 1918 yılları arasında dergiyi çıkaran kadınların birçoğunun Birinci Dünya Savaşı'nda hemşire olarak görev yapmaları sebebiyle olur. 194. sayıdan sonra verilen ara ise 1918 –1921 yılları arasındadır. Dergiyi ilk defa akademik anlamda çalışan Serpil Çakır'a göre bu son aranın sebebi Kurtuluş Savaşı'dır. Dergi 1921 yılında tekrardan yayın hayatına başlasa da uzun ömürlü olmaz ve tamamen kapanır.²⁴ II. Meşrutiyet dönemindeki kadın dergileri arasında hatırı sayılır ve özel bir yere sahip olan tek dergi *Kadınlar Dünyası*'dır diyebiliriz çünkü dergi hem yazı kadrosu hem kurucu kadrosu hem de gelen okuyucu mektupları ve talepleriyle tam bir kadın dergisidir. *Kadınlar Dünyası* adı kullanılırken aslında kadınların da kendilerine ait bir dünyaları olduğu gösterilmek ve bu da topluma kabul ettirilmek istenir. Dergi kendini feminist olarak adlandırır ve bunu söylemekten çekinmez. Derginin bir başka yayın ilkesi ise sadece kadın yazılarına yer vermesidir, bunu da hukuk alanında ve her alanda kadın ile erkek eşit olmadıkça, *Kadınlar Dünyası* sayfalarını erkeklere açamaz diyerek açıklarlar.²⁵ Derginin içeriği, kısm-ı içtimai, kısm-ı edebi, evrak-ı varide, kadın tefrikası gibi kısımlardan meydana gelmektedir. Derginin genel özelliklerine bakacak olursak;

İlk sayının kapağında “Cins ve mezhep tefrik etmeksizin kadınlık hukuk ve menafi'ini müdafaa eder... musavver gazetedir” ifadesini taşıyan *Kadınlar Dünyası*, günlük olarak çıkarılsa da gerek içeriği gerekse boyutları bakımından bir dergi niteliğindedir. Bu ibare ile cinsiyet ve mezhep ayırmaksızın her kesime hitap edeceğine belirtmesi derginin Osmanlılık akımı etkisinde olduğu izlenimini yaratır. İlk 100 sayıda 4 sayfa, 101. sayısından sonra haftalık olarak yayınlanmaya başlandığında 16 sayfa olarak çıkarılır. Dergi günlük nüshası posta ücreti ile 10 para, yıllık aboneliği 100 kuruş, altı aylığı

²⁴ Kadınlar Dünyası imzası ile, "Kadınlık Canlanıyor", *Kadınlar Dünyası*, No. 53, 26 Mayıs 1329 (8 Haziran 1913), s.1, Aktaran Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, (İstanbul: Metis Yayınları: 2011), s.34-135.

²⁵ Sacide, Cihangir, “Dünyamız İçin”, *Kadınlar Dünyası*, Numara 110, 21 Eylül 1329.

60 kuruş, yabancı ülkeler için seneliği 38, altı aylığı 20 frank gibi ücretlendirmelerle satılır.²⁶

Dergi Binbirdirek'teki Serbesti Matbaasında basılırken, merkezi dağıtımı Babıâli Caddesi'ndeki Marifet Kütüphanesi'ndedir, yerel dağıtımı da ilk önce Beşiktaş'taki Tramvay Caddesi'nde bulunan Abbas Kütüphanesi'ndeyken sonraları Babıâli Caddesi'ndeki Nazret Efendi'nin Merkez Kütüphanesi'nden yapılmaya başlanır.²⁷ Derginin adı 113. sayıdan itibaren hem Arap, hem de Latin harfleriyle yazılırken, kapağın alt köşesine derginin isminin Fransızcası olan "Monde Feminin" ibaresi de eklenir. 121. sayıdan itibaren de dergiye Fransızca bir ek çıkarılsa da 128. sayıdan sonra buna devam edilmez. Derginin imtiyaz sahibi Ulviye Mevlan, yazı işleri müdürü 108. Sayıya kadar Emine Seher Hanım'dır. Diğer yazar kadrosu ise şöyledir; Mükerrerem Belkıs, Atiye Şükran, Aliye Cevat, Safiye Büran, Aziz Haydar, Nimet Cemil, Meliha Cenân, Belkıs Şevket, Fatma Zerrin, Seniye Ata, Sacide, Mes'adet Bedirhan, maalesef derginin bu yazar kadrosu hakkında günümüze ulaşan bilgiler oldukça sınırlıdır. Ancak dergideki kadınların eğitilmiş orta ve üst sınıf Osmanlı ailelerine mensup oldukları bilinen bir gerçektir. Balkan Savaşları sonrasında yayın hayatına başlayan *Kadınlar Dünyası* dergisi Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin kurulmasının ardından cemiyetin resmi yayın organı haline gelir. Cemiyetin başkanı da yine Ulviye Mevlan'dır.

Derneğin amacı; kadınların toplumdaki konumunu değiştirip düzeltmek, kadınların iş hayatına girmesini sağlayarak erkekler tarafından küçük görülen durumlarını değiştirmek, kadınların kılık ve kıyafetlerini düzenlemek, kadına eğitim hakkının verilmesi ve toplumdaki kadına yönelik bazı ayrımcı gelenekleri değiştirmek olarak özetlenebilir.²⁸

Dergide derneğe üye olmak isteyen kadınlara çağrılar yapılır. Üyelik bedeli için bir kereye özel 25 kuruş, daha sonra her ay asgari 5 kuruş aidat alınması kararlaştırılır.²⁹ Basımcısından yazarına kadar tüm yayın aşamalarında kadınların elinden çıkan bu dergide gayrimüslimler kendilerine ne derece yer bulurlar?

²⁶ Duygu Koç, "Türk Kadın Hareketini Kadınlar Dünyası ve Türk Kadın Yolu Dergileri Üzerinden Okumak", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2016, s.31.

²⁷ Bknz. *Kadınlar Dünyası*, Numara 27, 30 Nisan 1329, s.4.

Bknz. *Kadınlar Dünyası*, Numara 78, 20 Haziran 1329, s.4.

²⁸ Duygu Koç, "Türk Kadın Hareketini Kadınlar Dünyası ve Türk Kadın Yolu Dergileri Üzerinden Okumak", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2016, s.30.

²⁹ "Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti Faaliyette", *Kadınlar Dünyası*, Numara 64, 6 Haziran 1329, s.1.

Osmanlılık fikrinin dergideki yazılara da yansıdığını ancak Balkan Savaşları sonrası yaşanan buhranın Türkçülük akımını beslemesi sonucu özellikle okuyucu mektuplarında az da olsa görülen bir Türkçülük olduğunu söyleyebiliriz. Ancak okuyucu yorumlarından bağımsız olarak derginin ilk yüz sayısındaki kendi görüşünün Osmanlılık olduğunu iddia edebiliriz. Kurulan cemiyette de Osmanlılık fikrini güdeceklerini derginin 30 Nisan 1329 tarihli sayısındaki Terakkiye Doğru yazısında açıkça şu sözlerle belirtirler:

Bu cemiyet her şeyden evvel Osmanlı olacaktır. Osmanlılıktan başka bir şey tanıyıp bilmeyecektir. Gazetemizi anasır-ı muhtelif kadınları da okuyorlar, görüyoruz. Onlardan da mütalaat ve fikr ve iştirak talebinde vatandaşlık namına hakkımız vardır...³⁰

Kadın dergisindeki olduğu gibi *Kadınlar Dünyası*'nda da Osmanlı milleti, memalik-i Osmaniye, Osmanlı vatandaşları gibi vurgular sık sık yapılır. 10. sayıda Emine Seher Ali'nin kaleme aldığı Anasır'ı Osmaniye'de birliktelik söylemi tüm yazıya hakimdir.

Maksadımızı açık söyleyelim: Milletimiz muhtelif anasırdan mürekkeptir. Bunların bir vahdet-i gayr-ı münkasimle çalışması, vatan-ı müşterekimizin yek-vücut bir kitle tarafından terakkiye sevk edilmesi muktezadır. Madem ki Osmanlı namını onlar da taşıyorlar ne biz onlara ne onlar bize ırak değildir. Aramızdaki nifak ve husumeti kaldırmak muvafık olmaz mı? Büyük kusurlarımız vardı, hatalarımızı cehalete isnat ediyorduk. Öyle ümit ederiz ki artık bu fikr-i taassub ortadan kalkar. Esareten kurtulmak istersek cehaleti atmak lazım. Bir milleti çürüten, hürriyetini selb eden cehalettir...³¹

Emine Seher Ali devam eden cümlelerinde farklı unsurları bir arada tutabilmek için ortak söylemin gerekliliğine dikkat çeker, ayrıca bu farklı unsurların fırkalar aracılığıyla politikada da var olmalarının birlikteliğe katkı sunacağını belirtir. Ona göre bunu Avrupa başarmıştır, Osmanlılar da yapabilir. Aynı sayıda okuyucu mektubu olarak gönderilen yazıda ahlak-ı İslamiyete ve Osmaniye'ye olan saygıdan bahsedilerek, bu iki doğrultuda yayın yapan dergi tebrik edilir. Mektubun sahibi Konya'dan Yerebatanlı Şadan'dır.³²Bu da bizlere *Kadınlar Dünyası*'nın etkisinin sadece başkent İstanbul ile sınırlı kalmayıp farklı bölgelere de ulaştığını gösterir. Yine bir başka okuyucu mektubunda

³⁰ Kadınlar Dünyası imzasıyla, "Terakkiye Doğru", *Kadınlar Dünyası*, Numara 27, 30 Nisan 1329, s.1.

³¹ Emine Seher Ali, "Anasır-ı Osmaniye", *Kadınlar Dünyası*, Numara 10, 13 Nisan 1329, s.2-3.

³² Yerebatanlı Şadan, "Muhterem Kadınlar Dünyası!", *Kadınlar Dünyası*, Numara 10, 13 Nisan 1329.

vatan dedik, vatana muhabbet dedik. Türk dedik, Arap dedik, Kürt dedik, Laz dedik, Ermeni dedik, Rum dedik, Musevi dedik, evet hep bu toprağın yavruları, yetiştirdikleri dedik. Onlar demek biz demek, biz demek onlar demek dedik, dedik durduk³³

sözleriyle yek vücudluğun, Osmanlılığın altını tekrardan çizer. *Kadın* dergisinde olduğu gibi burada da meşrutiyet övgüleri vardır, ancak meşrutiyetin ilanının üzerinden nerdeyse beş sene geçmiş, o eski heyecan ve umut yerini çoktan Balkan Savaşları'nın yarattığı karamsarlığa ve bu karamsarlıktan kurtulabilmek için kenetlenme ihtiyacına bırakmıştır. Osmanlı milletinin arasına nifak tohumları ekilmeye çalışıldığından ancak Osmanlıların bu gibi oyunlara gelmeyeceğinden bahsedilirken, başta padişaha, hükümete, hayır kurumlarına, birbirlerine tutunmaları gerekliliği ortaya konar.³⁴ Emine Seher Ali'nin kaleme aldığı bir başka yazıda

açık bir tabir ile biz taş, tuğla, harç, çimento ve tahtadan imal edilmiş bir binayız. Unsurlar birbirinden ayrılınca yıkılırız³⁵

denilerek aynı görüş yinelenir. Dönemin milli iktisat, milli ekonomi yaratma çabalarının bir ürünü olarak yürütülen yerli malı kullanımını teşvik kampanyasında da Müslüman-gayrimüslim ayrımı *Kadınlar Dünyası* için yoktur. Aziz Haydar adlı yazar maşlah almak için gittiği Mahmutpaşa'daki deneyimini şu sözlerle açıklar;

...dediğim gibi birkaç mağaza dolaştım, hep o kurt beynimi yiyerek bir şübhe beni kararsızlık içinde bıraktı. Nihayet tesadüfen bir Musevi vatandaşın yeni açtığı bir mağazaya girdim. Orda yalnız yerli kumaşlar satılıyordu. Rumeli'nin akıbet-i Felaketinden beri Musevi vatandaşlara kalbi hürmetim vardır. Çünkü istiladan sonra Selanik'te bizim zavallı askerlerimizi Musevi vatandaşlar çok himaye ettiler, çok baktılar. Ona hürmeten kemal-i itimadla mağazaya girdim. Evvela diyebilirim ki yerli metamızın pek zariflerini görmekle sevindim. Zira bazı müşkül-pesent hemşirelerimiz bazı noktalarda itiraz ediyor, yerli malları arasında her istediğimiz bulunmuyor, diyorlar. Halbuki bu ismini bilahere öğrendiğim Terakki mağazasını hemşirelerime tavsiye ediyorum...Gayr-ı müslim vatandaşlarımız eğer böyle yerli metayı satacak olurlarsa bizden rağbet görecekları şüphesizdir...Bize yani Osmanlılara yakışan kendi mallarımızı giymek ve memlekette ticaretin terakkisine çalışmaktır.³⁶

³³ Atiye Şükran, "Ne Güzell", *Kadınlar Dünyası*, Numara 13, 16 Nisan 1329.

³⁴ Nezihe Muhlis, "Kıymettar Bir Teşvik", *Kadınlar Dünyası*, Numara 15, 18 Nisan 1329.

³⁵ Emine Seher Ali, "Tarih", *Kadınlar Dünyası*, Numara 33, 6 Mayıs 1329.

³⁶ Aziz Haydar, "Yerli Malları", *Kadınlar Dünyası*, Numara 53, 26 Mayıs 1329.

Rum milleti efradından Loksandra Aslandi hanımın kaleme aldığı yazıda

siz Türk iseniz biz de Osmanlıyız. Ayrı gayrı şeyler değiliz.
Yabancı değiliz, görüşmeliyiz. Tevhid-i fikr etmeliyiz. Zira
vatanımız birdir, a'malimiz de bir olmalıdır³⁷

denilerek Osmanlılık görüşünün millet sistemi içerisindeki farklı unsurlar tarafından da desteklendiğini görürüz. Kadınların ve ülkenin kalkınabilmesi için eğitimin önemine yapılan vurgu *Kadınlar Dünyası*'nda da tekrar edilir. Ancak dikkat çekici nokta Musevilerin Alyans okullarına yapılan atıftır, öğretmen ve okul eksikliğine, müfredatın yetersizliğine olan eleştiriler “biz böyle gidersek sizin irae ettiğiniz ve henüz içerisinde bulunduğumuz Alyans kadar olunamaz”³⁸ karşılaştırmasıyla devam eder. Yine aynı şekilde Ermeni ve Musevi okullarındaki eğitimin kalitesi şu sözlerle övülür ve tatlı bir rekabet gözlenir.

Bir hisse-i intibah almak lazım gelen şayan-ı gıpta nukatı izah etmek isteyerek teyakkuza davet etmek için şunu zikredeyim ki, fakiri zengini başbaşa vererek sehavet-i milliyeleriyle vücuda getirdikleri Musevi ve bittahsis Ermeni mekteplerinin programlarında tedrisatın intizamı ile muallim ve mütealliminde gördüğüm asar-ı şevk-hahiş ve galeyan-aver ve anut bir milliyet takip ettiklerini ve gayeye vusülünü temine kifayet edecek bir meryebede bunlar bizden daha şen bir surette münteha-yı azme doğru yürümekte oldukları anlaşılıyor. Bizde meydan-ı rekabette geri kalmamak ve sıçrayıcı adımlarla daha ileri atılmak ve feyz-i irfanın şaşaa-paş olması için Maarif Nezaretimiz ibtidai ve ali mekteplerimizin en medeni, mütekemmil hükumatın mekteplerinin usul-i kavaidini iktibas ve tatbik eylemelidir ki bütün anasır-ı muhtelif mekteplerine ihraz-ı galebe edebilsin. Dolayısıyla biz de edelim. Rekabet fitridir. İki kardeş arasında bile samimi bir daiye-i teveffuk mer'idir. Herhalde diğer kardeşine galebe çalan şayan-ı takdirdir. Derin derin düşünerek, bütün rukabamızın asar-ı filiyesini nazar-ı ibrete alarak mütenebbihane koşmak lazımdır.³⁹

Yabancı unsurları takdir etmek *Kadınlar Dünyası*'nın sayfalarında sık görülen bir durumdur. Öyle ki Müslüman-Türk kadınlarının ticarete atılmalarını teşvik için ticaretle uğraşan Rum kadınlarından örnekler verilir. Hristiyanların ev ve aile hayatının güzelliğinden, düzeninden, çalışma ve iş ahlaklarından örnek alınacak meziyetler olarak bahsedilir.⁴⁰ Kadın inkılabı adını verdikleri kadın

³⁷ Loksandra Aslandi, “Kadınlar Dünyası Muharrirlerine”, *Kadınlar Dünyası*, Numara 63, 5 Haziran 1329.

³⁸ Atiye Şükran, “Ne İçin Çırpınıyoruz?”, *Kadınlar Dünyası*, Numara 24, 27 Nisan 1329.

³⁹ N.F, “Hatice Hanımefendi'ye”, *Kadınlar Dünyası*, Numara 93, 5 Temmuz 1329.

⁴⁰ Mükerrerem Belkıs, “Tenezzüh İhtiyacı”, *Kadınlar Dünyası*, Numara 91, 3 Temmuz 1329.

hakları mücadelesi için bütün Osmanlı kadınlarının birleşmesi gerektiğini vurgulayarak ayrı gayrı yoktur kadınlık ve Osmanlılık vardır fikrini desteklerler. Ne var ki Osmanlılık düşüncesi kadın dergilerindeki birliktelik cümlelerinde kalmaya başlar ve yerini yavaş yavaş Türkçülük ideolojisine bırakır.

Türkçülük Fikrinin Yükselişi ve Basındaki Birleştirici Dilin Kaybı

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit kesin olarak Osmanlı'dan ayrılır. 1912'de Libya İtalyanlar tarafından işgal edilir, ardından Arnavutluk imparatorluktan ayrılır. 1913 yılında neredeyse Balkan'daki tüm topraklar yitirilmiştir ki bu da Osmanlı'nın Anadolu, Ortadoğu ve Arap vilayetleri bölgesine sıkışmış bir hale gelmesi demektir. Bu kayıpların sonucu olarak hem yöneticiler hem de aydın kesimde Türk milliyetçiliğine olan ilgi giderek artar.

Ulusal kimliğin inşası konularında çalışanlar genelde Osmanlı topraklarında milli bilince en son ulaşan ulusun Türkler olduğu görüşünü kabul ederler çünkü Türklerin, Müslümanlık ve Osmanlılık gibi kendilerine atfettikleri farklı kavramlar vardır. Türkçülük akımının geçmişi on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar uzansa da imparatorluğun son yıllarına kadar kuvvetli bir hale gelemez. Kemal Karpat'a göre; Türk milliyetçiliği kendini resmi bir ifade ile *Genç Kalemler* dergisinde bulurken *Türk Yurdu* dergisindeyse daha tutarlı bir siyasal biçim kazanır.⁴¹ *Türk Yurdu* aynı zamanda aynı isimli bir cemiyete de bağlıdır ve cemiyetin başında Yusuf Akçura bulunur. Bu dönemde *Genç Kalemler*, *Türk Yurdu*, *Türk Ocağı*, *Türk Mecmuası* gibi yayınlar ve oluşumlarla kavim, soy milliyetçiliği düşüncesi yayılırken, bu oluşumların amacı güzideler yani bir nevi elitler aracılığıyla Türk unsurunu devletin temel dayanağı haline getirmektir.⁴² *Türk Yurdu*'nun başındaki isim olan Yusuf Akçura Pantürkist düşüncelere sahiptir, bunun yanında milli kimliğin temelini ırk, soy ve kavmiyet olduğunu savunarak dini ikinci plana iter, ona göre din kamusal alanın dışında olmalıdır.⁴³ Bu dönemde Akçura kadar önemli bir başka Türkçü düşünür ise Ziya Gökalp'tir. Özellikle İttihad ve Terakki Cemiyeti merkez komitesine girmesiyle birlikte ve de 1. Dünya Savaşı sırasındaki esin olduğu politikalarla cemiyetin resmi ideoloğu haline gelir. Akçura gibi Pantürkist düşünceleri olsa da 1916 yılında Pantürkist düşüncelerden uzaklaşarak Anadolu ve Rumeli kültürüne dayanan yeni bir tip Türk milliyetçiliği görüşünü savunmaya başlar.

Ona göre Türk kültürünün en halis biçimi alt sınıflar tarafından saf ve otantik haliyle korunmaktadır...Türkleşmek, İslamlaşmak,

⁴¹ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014) s.48.

⁴² Karpat, a.g.e, s.80.

⁴³ Karpat, a.g.e, s.49.

Muasırlaşmak şeklindeki sloganı, onun sağlam bir etnik milli kimliğe ve inanca sahip modern Türk bireyi idealini özetlemektedir.⁴⁴

Osmanlı'nın son döneminde yayın hayatında başlayan *Türk Kadını* dergisi de isminden anlaşılacağı üzere Türkçülük akımından etkilenen, içeriğindeki yazılarda Türkçülüğün izlerini taşıyan bir yayındır. Muallim Ahmed Halid tarafından on beş günde bir çıkarılan ve “kadınlar için çalışır” ifadesine sahip olan dergi ilk birkaç hafta *Türk Kızı* ismini kullansa da 22 Mayıs 1918 tarihinde *Türk Kadını* adını alır. 22 Mayıs 1918-8 Mayıs 1919 tarihleri arasında toplamda 21 sayı olarak yayınlanan dergi, yayınladığı dönemde isminde ilk defa Türk ifadesini taşıyan kadın dergisi olmasıyla milliyetçi çizgisini sunar. Derginin yayın hayatına başladığı dönemde 1. Dünya Savaşı'nın sonu yaklaşmaktadır, sonrasında Mondros Ateşkes Antlaşması imza edilirken takip eden dönemde Osmanlı topraklarının işgali başlar. Böyle zorlu koşulların hüküm sürdüğü bir dönemde de dergi 8 Mayıs 1919'a kadar ayakta kalabilir. Dergi daha çok edebi ve sosyolojik konulara odaklanırken, diğer kadın dergileri gibi kadın hareketine ivme katmak ana amacıdır. Hatta derginin sahibi muallim Ahmed Halid bu görüşler doğrultusunda derginin on sekizinci sayısında da haber verdiği üzere iyi bir anne olmaya kadınları hazırlamayı amaç edinen bir kadın dershanesi kurar. Derginin fiyatı 5 ile 7.5 kuruş arasında değişir, kadın dergisi olmasına rağmen dergide erkek egemen görüşler hakimdir. Buna rağmen Şükufe Nihal, Müfide Ferid, Halide Nusret gibi önemli feminist kadınlar dergide yazarlık yapar, bunların yanında Ömer Seyfeddin, Faruk Nafiz gibi ilerde oldukça meşhur olacak yazarlar da derginin kadrosundadır. Feminist duruşunu açıkça dile getiren *Kadınlar Dünyası* dergisi ile kıyaslırsak *Türk Kadını* erkeklerin egemenliğinde kalmış, milliyetçiliğe bulanmış ve kadın hakları aktivizmi konusunda da oldukça pasif kalmıştır diyebiliriz. Dergideki feminizm milliyetçi ve muhafazakâr görüşlerin etkisindedir ve kesinlikle dış etkilere açık, enternasyonalist, yabancı kadınlarla ortak dil güden bir duruşa sahip değildir. Aksine derginin yazar kadrosunda yer alan Necmeddin Sadık, Kazım Nami ve Edhem Nejad gibi isimler yabancı etkilere açık, eğitim almış kadınların da toplum için tehdit haline geldiklerini iddia ederler. Yabancı devletler tarafından toprakları işgal edilmeye başlanan bir memlekette yabancı korkusunun ya da düşmanlığının yükselmesi kadar doğal bir durum olamaz. Osmanlıcılığın çöküp Türkçülüğün yükseldiği, yabancılara olan bakış açısının negatif bir şekilde değiştiği bu dönemde gayrimüslimler hakkındaki birleştirici dil de kaybolur. Zaten milliyetçilik akımının etkisiyle bağımsızlıklarını kazanan farklı Osmanlı unsurlarından geriye neredeyse sadece Anadolu topraklarında yaşayan gayrimüslimler kalır.

Dergide gayrimüslimlere yönelik söylemin büyük kısmı Osmanlı topraklarında yaşayan Levantenlere yöneliktir. Yabancı işgali altına girmeye

⁴⁴ Karpat, a.g.e. s.49.

başlayan ülkeleri için tehdidin her zaman dışarıdan gelmeyeceğini bazen azınlıklar ve Levantenler yoluyla içeriden de gelebileceğini belirtirip, bu unsurları yazılarında yabancılaştırır. “Beyoğlu’nda türeyen ve ne bedii, ne ilmi, ne ahlaki bir gayesi olmayan “levanten” salonları taklid etmekle her halde Türk kadınlığını yükseltecek cem’iyet hayatı elde edilmiş sayılmaz”⁴⁵ sözleriyle Levantenlerin iç tehdit unsuru olarak toplumsal hayatı yozlaştırdıkları belirtilir. Yine Levantenlerin hayatlarına özenen Türk kadınlarının toplum için tehdit unsuru haline geldiklerinin altı çizilir. Hatta Türk kadınının yabancı romanları okuması bile istenmez, bunun genç kızlarda intihar düşüncesinin gelişmesine sebep olduğu yazılır.⁴⁶ Yabancı olarak görülenler sadece Levantenler ya da azınlıklar değildir milliyetçi bilince sahip olmayan her kesim öteki olarak görülür, hatta feminizm konusunda milliyetçi söylem gütmeyen kadınlar ve dergiler de yabancılaştırılır. Öte yandan bu yabancılaştırma karşısında örnek alınması istenilen yabancılar da vardır, örneğin Almanya. Savaşta müttefik olan Almanya tehdit edici unsur değil aksine kadınlarından sanayisine kadar örnek alınması gereken kabul edilebilir yabancı olarak görülür. Dergi yazarlarının görüşlerine göre; süssüz, gösterişsiz, evine ve aile yaşantısına düşkün Alman kadınları Türk kadınları için örnektir. Bu örneğin erkek bakış açısından olduğunu belirtmek elzemdir, Türk erkekleri Türk kadınlarının Alman kadınları gibi olmasını isterler. Türk kadınlarının bazı tutumlarının, aile hayatının sonlandırılmasına varılacak kadar eksikliklerle dolu olduğu belirtilir. Edhem Nejad bir yazısında Alman kadınlarının iş bölümünde ne kadar iyi oldukları, bunun aile hayatına olan yansımaları belirtirken⁴⁷ bir başka yazısında Türk hanımlarının kendilerine mahsus sempaticileri, şefkatleri, namus ve ahlak anlayışlarını över.⁴⁸ Edhem Nejat’ın Alman kadını övgüsüne aynı derginin ilerleyen sayısında yazar arkadaşı Şükufe Nihal tarafından eleştiri getirilerek şu cümleler kurulur;

...Kadınlık namına göze ilişen her yazıda hemen bir Türk-Alman kadını mukayesesi- fakat hepsinde Türk kadınının nakısaları, Alman kadınının faziletleri müselsel, muttarid, yek-aheng bir surette- gözünüze çarpar. Bari mevzularda bir değişiklik, bir yenilik olsa... Evvela Almanya gibi bizden birkaç asır ileriye gitmiş bir milletle kendimizi mukayese etmek için her iki milletin birbirine diğer hususatta ne derece yakın ve uzak olduğunu araştırmalıyız. Bakalım Türk medeniyeti, Türk harsı bugün Almanya’daki kadar

⁴⁵ Necmeddin Sadık, “İctimaiyat-Kadınlığın Terakki Yolları”, *Türk Kadını*, Numara 4, 4 Temmuz 1334.

⁴⁶ Edhem Nejat, “Hanımların Hatıra Defterleri”, *Türk Kadını*, Numara 8, 29 Ağustos 1334.

⁴⁷ Edhem Nejat, “Evsiz Barksız Hanımlar”, *Türk Kadını*, Numara 5, 18 Temmuz 1334.

⁴⁸ Edhem Nejat, “Ev Sahibesi Olursam Ne Yapacağım?”, *Türk Kadını*, Numara 5, 18 Temmuz 1334.

kat'i, metin adımlarla ilerleyebilmiş mi? Bi-l-hassa her Türk erkeği bir Alman kadar ciddi, vazifesinas, zevcesine hürmetkar mı?.. Bu gibi mesailde Almanya ile yarışa heves edersek pek derin inkisarlara uğrayacağımız tabiidir. O halde ikide birde Türk kadını; aile, muhit, iklim, ma'îşet, mekteb gibi müessirlerle tabii bir tekamüle erişerek ve kanun-ı ictimaileri münasebetiyle "körebe" oyunundan pek uzak ve aldanmak ihtimali ancak yüzde on olarak te'sis ettikleri aileye saadetler getiren Alman kadınıyla mukayese etmek pek haksızlık olur... Hem ben her şeyden ziyade biraz da narin bir şiiir olan Türk kadını büsbütün Alman görmeye tahammül edemeyeceğim... Bazı zahir beyinlerin Türk hanımı aleyhinde verdikleri hükümler kat'iyyen doğru değildir ve yanlıştır.⁴⁹

Edhem Nejat yedinci sayıda bu eleştirilere cevap verir ancak kadınların büyük çoğunluğunun kendisi gibi düşündüğünü belirterek haklılık iddiası güder. Görüldüğü gibi *Türk Kadını* dergisinde eril dil ve erkek egemenliği baskındır. Kadınları kategorileştirmek, kıyas yapmak, eleştirmek erkeklere doğal gelse de derginin içindeki yazar Şükufe Nihal'den büyük eleştiri alırlar. Şükufe Nihal geçmiş dönemde *Kadınlar Dünyası* dergisinde de yazarlık yaptığından olsa gerek kadınlar için daha feminist ve gayrimüslimler için daha ılımlı görüşleri vardır.

Alman kadınlarının tam tersi şekilde modaya düşkün, savurgan ve daha rahat olan Fransız kadınları da Levanten kadınlar da kötü örnek sunulur dergide. Hatta Fransız kadınlarına özenmek adeta bir suç olarak teşkil edilir çünkü Fransız kadınlarının iffetsiz oldukları düşünülür. Kazım Nami'nin kaleme aldığı yazıda Fransız özentisi kadınlar şu cümlelerle eleştirilir,

biz, Bedia ile ikimiz, bu muhite ve bu insanlara ne kadar yabancı idik. Bizim iyi terbiye görmüş Türk ruhumuz bu taklitçi hayattan, bu hayatın şu çirkin safhalarından adeta istikrah ettik.⁵⁰

Fransız kadınlarına Türk kadınlarının özenmesinin muzır sonuçları olacağı, Fransız kadınlarının gözünün ailesinden, çocuğundan ziyade her şeyde olduğu yine Edhem Nejat tarafından belirtilir. Açıkçası Edhem Nejat'ın bu kadın düşmanı olarak görülebilecek söylemleri kadın hareketi içinde yer aldığını belirten bir dergiye yakışmayan niteliktedir. Özenti olarak görülen bu grup insanların özellikle kendi milletini aşağıda görenlerin eleştirisi dergi sayfalarında sık sık yapılır ve bu tipler milli gururdan yoksun, vatandan kolay vazgeçebilen, batı özentisi olarak yabancıların yanına gitmekte beis görmeyen insanlar olarak tenkit edilir. Kendilerini kurtarmak gayesinde olan bu kişilerin vatanla olan

⁴⁹ Şükufe Nihal, "Evli Barklı Hanımlar", *Türk Kadını*, Numara 6, 1 Ağustos 1334.

⁵⁰ Kazım Nami, "İctimaiyat-Kadın Duygulan", *Türk Kadını*, Numara 5, 18 Temmuz 1334.

duygusal bağları sorgulanır ve vatani bırakıp giderseniz mutlu olacak mısınız? sorusu yöneltilir.⁵¹

Eğitimin önemi diğer dergilerde olduğu gibi *Türk Kadını*'nda da sık sık vurgulanır, ancak eğitim konusunda ecnebi programlardan alelacele tercüme edilmiş ve müfredata konulmuş derslerin varlığı eleştirilirken, eğitimin modern ama milli olması istenir.⁵² Sağlık eğitimine de dikkat çekilirken kulaktan dolma bilgilerle bazı tatlı su frenklerinin ve boş beyinli erkek ve kadınlarımızın yaptıkları hataları yapmayın doktorlara danışın uyarısı verilir.⁵³

Bu yabancılaştırma ve ötekileştirme arasında yer yer gayrimüslimlere yönelik az da olsa övgü cümleleri bulunur ve bu cümleleri de hep Şükufe Nihal kurar. Şükufe Nihal tanıdığı gayrimüslim ailelerden namuskar olarak bahsederken,⁵⁴ çocukluğunda şahit olduğu bir anısıyla gayrimüslim aile yaşantısını şu sözlerle över;

Çocukluğumda birkaç sene Manastır'da bulunmuştum; evimizin arka tarafında hemen hepsi birer kat evlerden müteşekkil bir Hıristiyan mahallesi vardı; burada yaşayanlar gayet fakirdiler... Yiyecekleri o mebzul memlekette zeytin ekmekten ibaretti; lakin o ne temizlik ne intizam! Akşama kadar açık kapıların halkaları, açık pencerelerin camları pırl pırl güler. Avuç kadar bağçe süprüntülük değil, sizi hemen cezbeden mini mini çiçekliktir. Bağçeler çiçekli, pencereler çiçekli, sofralar çiçekli... Nerde bizim o perişan, pis, yaralı çocuklar; nerde oradaki yamalar içinde fakat tertemiz, düzgün saçlı, kıvrak çocuklar... Bütün o zaruret içinde mümkün olduğu kadar kendilerine hayatı güldürmeye bilakis onu mağlub etmeye çalışıyorlar...⁵⁵

Şükufe Nihal'in görüşleri çoğunlukla derginin savunduğu fikirlerle çelişir, erkek yazarlara göre daha ılımlı ve hatırına niteliktedir. Kadın meselelerinde daha batı temelli feminizme yakın olması, yabancılar söz konusu olunca yabancılaştırıcı dilden ziyade yer yer takdir edici ve ılımlı söylemi derginin ötekileştirici söyleminden oldukça farklıdır. Türk milliyetçiliği güden bir dergide milliyetçi ancak daha ılımlı bir çizgide bulunur. Yirmi birinci ve son sayısıyla derginin yayın hayatındaki varlığı son bulur. Bu dönem tam da milli

⁵¹ Şükufe Nihal, "Memnun Musunuz?", *Türk Kadını*, Numara 13, 28 Kasım 1334.

⁵² Necmeddin Sadık, "İctimaiyat-Kızların Terbiyesi", *Türk Kadını*, Numara 6, 1 Ağustos 1334.

⁵³ Aile Tabibi imzasıyla, "Fenni Sahifeler-Kadınlarda Baş Ağrısı", *Türk Kadını*, Numara 6, 1 Ağustos 1334.

⁵⁴ Şükufe Nihal, "Gençler Aradıklarını Niçin Bulamıyor?", *Türk Kadını*, Numara 9, 12 Eylül 1334.

⁵⁵ Şükufe Nihal, "İctimaiyat-Mahallelere Doğru!", *Türk Kadını*, Numara 12, 7 Kasım 1334.

mücadelenin başlangıç aşamasına denk gelir. Görüldüğü gibi Türk Kadını dergisindeki söylem ne *Kadın* dergisindeki meşrutiyet sevincine, ortak millet betimlemelerine ne de *Kadınlar Dünyası*'ndaki Osmanlıcılığa tutunmaya çalışmaya benzer. Artık devir değişmiş Osmanlıcılık düşüncesi tutunamayarak yerini elde kalan vatana milli hislerle tutunmaya bırakmıştır.

Sonuç

Osmanlıcılık fikri Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak ve cemaat bütünlüğünü korumaya yetmemiş, milliyetçilik düşünceleri karşısında başarısız olmuştur. Bu milliyetçi akımların etkisiyle imparatorluğun özünü oluşturan Türki unsurlar da Türkçülük ideolojisi etrafında birleşerek Osmanlıcılık düşüncesini terk etmişlerdir. Bu terk edişte Balkan Savaşları, 1. Dünya Savaşı ve sonrasında başlayan işgallerin payı büyüktür. Dışsal faktör olarak Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarını paylaşmaya yönelik düşünceleri ve bunları hayata geçirmeye dair girişimlerinin rolü yadsınamaz. Çalışmamızda gayrimüslim unsurların bazıları tarafından benimsendiğine şahit olsak da genel hatlarıyla Osmanlıcılık ideolojisi gayrimüslimler arasında pek taraftar bulamaz çünkü Osmanlıcılık dendiğinde akıllarına ilk gelen Türk ve Müslüman kelimeleri olduğu için Osmanlıcılığı bunların bir benzeri, hatta bir asimilasyon projesi olarak görürler. Hatta Müslüman, Osmanlı ve Türk kelimeleri gayrimüslimler için aynı anlamları ifade eder.⁵⁶ II. Meşrutiyet'in verdiği özgürlük havası ve istibdat döneminin bitmesi karşısındaki umutla Osmanlıcılığa tutunarak ülkeyi kurtarabileceklerini sanan *Kadın* ve *Kadınlar Dünyası* gibi dergilerdeki birleştirici, farklılıklarla güzeliz, biz biriz, Osmanlıyız düşüncesi 1918 yılına geldiğimizde yerini çoktan yükselen milliyetçilikten nasibini alan Türkçülük akımına bırakır. *Türk Kadını* dergisinin isminden bile anlayabileceğimiz bir değişimdir bu. 1908-1919 tarihsel çerçevesinde seçili üç dergi üzerinden incelediğimiz dönemde gayrimüslimlerin basındaki seyri kabullenme ve ortaklıktan yabancılaştırma ve ötekileşmeye doğru seyredir. Artık gayrimüslimler ve Levantenler yıllardır beraber yaşadıkları, ortak bir kadere mahkûm oldukları, ülkenin bir unsuru olmaktan çıkıp öteki ve yabancı haline bürünmüşlerdir. Üstelik beş-on sene önce toplumun bir parçası olan gayrimüslim ve Levantenleri artık toplumu yozlaştıran kötülük nesnelere halinde görmeye başlarlar ve bu da basındaki yazılara yansır. Öte yandan, dönemin psikolojik şartları içerisinde bu yabancılaştırma ve ötekileştirme de bir karşıt tepki olarak yorumlanabilir, savaşın yıkıcı ve yıpratıcı sonuçları yüzyıllardır bir arada yaşayan unsurları etkileyerek farklı yollara soktuğu kanısına varılabilir. Bu farklı yollar gayrimüslimler için bağımsızlıklarını kazanarak kendi ulus-devletlerini kurma ya da bunun için mücadele verme olarak karşımıza çıkarken, imparatorluktaki

⁵⁶ Mehmet Kaan Çalen, "Bir Kimlik Siyaseti Olarak Osmanlıcılık", *Türk Yurdu*, Nisan 2013, Sayı 308, s. 91.

birinci unsur olan Müslüman Türkler açısından da yükselen milliyetçilik ve yabancılara karşı olan bakış açısının değişmesidir.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

Kadın

Kadınlar Dünyası

Türk Kadını

Kitaplar&Makaleler&Tezler

Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset ve Düşünce Akımları*, İstanbul: 2004.

Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Birinci, Ali. *Tarih Yolunda*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000.

Çalen, Mehmet Kaan. “Bir Kimlik Siyaseti Olarak Osmanlıcılık”, *Türk Yurdu*, Sayı 308, Nisan 2013.

Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001.

Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul: Risale Basın Yayın Ltd., 1996.

Georgeon, François. *Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900-1930*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Hanioglu, Şükrü. *Preparation for a Revolution 1902-1908*, Oxford: 2001.

_____ “Turkism and the Young Turks, 1889-1908” *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post- Nationalist Identities*, London: 2016.

_____ Workshop “1908 Constitutional Revolution in the Ottoman Empire”, Princeton, Department of Near Eastern Studies, 20-22 September 2007.

_____ “The Roots of the Young Turk Revolution of 1908” An International Conference on the Centenary of the Young Turks’ Revolution 1908-2008, The Young Turks and Their Legacy, October 10-11 Thessaloniki.

Karpat, Kemal. *Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.

Kemal, Namık. “İmtizac-ı Akvam”, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Eserleri 1*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2005.

Koç, Duygu. *Türk Kadın Hareketini Kadınlar Dünyası ve Türk Kadın Yolu Dergileri Üzerinden Okumak*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

Somel, Selçuk Akşin. "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Tahsin, Rıza. *Mirât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, cilt II, İstanbul: Kader Matbaası, 1328.